

ble in historical and pre-historical time (although European rabbit was introduced in the Middle Ages only) is not favouring the same succession theory.

Maurice Hoffmann

Ghent University, Department Biology
Terrestrial Ecology Unit
Krijgslaan 281, S8
B-9000 Ghent, Belgium
e-mail: maurice.hoffmann@UGent.be

Het Walvisboek

Het Walvisboek. Walvissen en andere zeezezens beschreven door Adriaen Coenen in 1585. Redactie en inleiding Florike Egmond en Peter Mason, met commentaar door Kees Lankester 2003. Walburg Pers, Zutphen. viii-xvi, 208 pp. ISBN 90.5730.282.9.

Vier boeken heeft Adriaen Coenen (szoon) van Schilperoort gemaakt: het *'Grote Vis Boeck'* (in 1574 aan Willem van Oranje ten geschenke gegeven, en sindsdien spoorloos), het *'Visboeck'* (1577-1579; bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage), het *'Walvisboeck'* (1584-1585; in de bibliotheek van de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde in Antwerpen) en het *'Haringkoninkboeck'* (in het Gemeente-archief van Keulen). Het betreft in alle gevallen manuscripten die tot nu toe nog nooit in druk zijn verschenen.

Adriaen Coenen werd in 1514 te Scheveningen geboren in een familie van vissers en is in zijn werkzame leven veilingmeester van de vismijn en groothandelaar in vis geweest. Vanuit zijn opvoeding en werk heeft hij een grote interesse gekregen in de mariene fauna en daar voor zichzelf veel aantekeningen en tekeningen van gemaakt. Dit materiaal vormde de basis van de genoemde manuscripten. Coenen stierf in 1587.

Bij Walburg Pers in Zutphen zijn nu de van tekst voorzien platen van het Walvisboeck gereproduceerd en van biologisch commentaar

voorzien door de marien bioloog Kees Lankester. Het manuscript is van uitzonderlijk natuurhistorisch belang omdat er strandvondsten van marien gedierte en visvangsten met plaats en datum in worden beschreven. Coenen beschrijft gedetailleerd de allereerste marien-biologische waarnemingen van de Nederlandse kust. De originele tekeningen zijn een genoeg om te bekijken, de reproducties echter zijn van een fletse, nauwelijks acceptabele kwaliteit. Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel omvat 58 bladen en het tweede 66 bladen. "Dat eerste boeck" (1584) heeft als ondertitel: "*Van menich derleij walvisschen ende ander selseme groote wonderlijke visschen*". "Dat tweede boeck" (1585) heeft als ondertitel "*Van veel vreemde zee monsteren, veelderleij meereminnen, zeemans, zeebisschoppen, zeedraken, zee paarden, zeeleeuwen, zeevossen, zeehasen, zeevarkens, zeeduvels, zeespinnen, zeenetelen, zee karstangens, zeeridders, zeemonniken, zee koijen, zee wolven, zee apen, zee honden, zee kaluen, zee katten, zee mujsen, zee luijsen, zee kokommers ende noch meer andere vreemde onsiene en oneetbare vischen, cocodrillen, groote vrede schilpaddens*".

Zoals uit deze titels blijkt, beschrijft Coenen fantasieschepsels, veelal overgenomen uit vertellingen en de toenmalige schaarse literatuur, maar daarnaast uit eigen waarneming ook gemakkelijk te herkennen bestaande soorten. Met name in het laatste ligt de grote kracht van het werk. De lezer kan zich in gedachten naar het 16de-eeuwse Nederlandse strand verplaatsen en zich een voorstelling van Coenen maken die aangespoelde walvisachtigen bekijkt, met zeepokken begroeide voorwerpen opraaft en bijzondere vissen in de manden van de Scheveningse vissers vindt. Hij beschreef en tekende zijn waarnemingen zeer nauwkeurig. Het manuscript zoals dat in Antwerpen aanwezig is telt 125 bladen, inclusief een uitvouwblad tussen de beide delen. In de nu verschenen uitgave zijn 23 bladen niet opgenomen, zonder dat de redacteurs in de tekst aangeven waarom dat zo is. In ieder geval zijn alle bladen uit het eerste deel gereproduceerd, en de 23 niet gereproduceerde bladen moeten dus in het tweede deel zitten. Een ander hinderlijk man-

co is dat niet de letterlijke tekst van Coenen is weergegeven, maar een selectieve vertaling.

Doordat de platen te weinig contrastrijk zijn afgedrukt is de oorspronkelijke handgeschreven tekst slecht te lezen. Dit had naar onze mening met de huidige druktechniek beter kunnen worden uitgevoerd. Zoogdierkundigen komen bij Coenen aan hun trekken door de weergave van enige goed gedocumenteerde strandingen en vangsten van walvisachtigen. De eerste plaat geeft de stranding van een butskop (*Hyperoodon ampullatus*) weer, die op 18 augustus 1584 was aangespoeld op het eiland Schouwen. Coenen kreeg een schets en beschrijving opgestuurd van Rembert Dodoens (1517-1585), lijfarts van de Habsburgse keizers Maximiliaan II en Rudolf II en hoogleraar botanie aan de Universiteit van Leiden. Vervolgens heeft Coenen een tuimelaar (*Tursiops truncatus*) afgebeeld, die hij 'Hil' noemt. Hij had rond 1534 een jong exemplaar gezien bij Berckheij, hetgeen door vissers was aangevoerd. Zonder enige twijfel is dit de oudst bekende melding van deze, nu in de Nederlandse zeevaten niet meer resident voorkomende dolfinensoort. Dit soort meldingen maken het manuscript van Coenen tot een waardevol document voor hen die in de geschiedenis van voorkomen van walvisachtigen is geïnteresseerd. Lankester concludeert in zijn commentaar dat de tweede walvis die Coenen bij deze afbeelding beschrijft ook een tuimelaar moet zijn geweest, maar deze mening kunnen wij niet delen. Want Coenen beschrijft hoe hij, vijf of zes jaar na de stranding van dit dier, nog steeds op het strand van Rockanje een groot stuk van een grote vis zag liggen, zo groot dat hij erop kon staan, als op de zijde van een buisschip. Gezien deze grootte kan dit nooit een tuimelaar zijn geweest. Wat het dan wel geweest is zal waarschijnlijk nooit meer opgehelderd worden.

De afbeelding van de bruinvis (*Phocoena phocoena*; p. 7) is zeer herkenbaar. Coenen omschrijft hoe hij een zwanger vrouwtje opensneed en een voldragen jong aantrof. Een tekening van moeder en jong illustreert het voorval. Dat bruinvissen al in de 16de eeuw werden 'bijgevangen' door de visserij en algemeen voorkwamen wordt

duidelijk uit Coenen's tekst. Belangrijk is de mededeling van Coenen bij zijn tekening van de gewone dolfin (*Delphinus delphis*; p. 92). Hij schrijft daar dat de gewone dolfin niet bekend was bij de Scheveninger vissers, in tegenstelling tot de bruinvis en de tuimelaar. Dit zou kunnen betekenen dat het voorkomen van de gewone dolfin in onze contreien pas van meer recente datum is.

Coenen beschrijft vier potvisstrandingen: het exemplaar van 11 maart 1566, bij Zandvoort (p. 19), het exemplaar van 2 juli 1577, tussen Haften en Saafinge (p. 11), de drie exemplaren van 23 november 1577, bij het dorp Westerheij (Ter Heijde) (p. 9), en de drie exemplaren van juli 1577, in de Schelde (p. 43, 49). Daarnaast nog een stranding in Engeland in de oogstmaand van 1532 bij Tynemouth (p. 49). Coenen was goed op de hoogte van enige historische potvisstrandingen; hij noemt immers alle in de 16de eeuw bekende strandingen van deze indrukwekkende walvissen. Onder de naam 'Balena' beschrijft Coenen een grote walvissoort, waarvan niet geheel duidelijk is om welke soort het gaat. Het dier is met tanden in de bek getekend en heeft twee spuitgaten en buikgroeven (p. 13). Lankester determineert de walvis als Groenlandse walvis (*Balaena mysticetus*), maar het kan net zo goed een Noordkaper (*Eubalaena glacialis*) zijn geweest. Indien het een walvis betreft die in de Noordzee is gevangen of waargenomen, is het laatste zelfs veel aannemelijker. Als het inderdaad een Noordkaper betreft is ook dit een belangrijke historische waarneming.

De grote plaat op pagina 112-113 laat de gewone vinvis (*Balaenoptera physalus*) zien die op 8 mei 1547 bij Egmond op het strand kwam, compleet afgebeeld met een groep monniken. De stranding van een jonge griend (*Globicephala melaena*) op 28 juli 1581 bij Scheveningen heeft volgens de beschrijving van Coenen (p. 47) zelfs de prins van Oranje naar het strand gelokt. Coenen heeft de prins op het strand zijn 'Visboeck' getoond en het zoontje van Coenen kreeg van de prins een goudstuk. Het 'Visboeck' dat Coenen op het strand van Scheveningen aan de prins toonde is het exemplaar dat nu in de Koninklijke

Bibliotheek te 's-Gravenhage wordt bewaard. Op pagina 44 vertaalt Lankester *Macrocephalus* als 'langhoofdige', 'groothoofdige' lijkt ons een betere vertaling.

Daar Coenen zich, in tegenstelling tot wat de titel doet vermoeden, niet heeft beperkt tot het beschrijven van de zeezoogdieren, hebben wij gemeend ook wat nauwkeuriger naar de teksten en commentaren van Lankester met betrekking tot de overige diergroepen te moeten kijken. De waarde van het oorspronkelijke manuscript ligt ook in het feit dat het een Nederlands kustbiotoop uit de 16de eeuw beschrijft. In de redactionele commentaren bij de vissen en andere lagere zeedieren worden hinderlijk veel fouten gemaakt en bij een aantal platen ontbreekt het commentaar volledig. Wij geven een aantal van de meest opvallende weer. Op pagina 37 worden de door Coenen getekende haaien afgebeeld. Lankester determineert de grootste haai als doornhaai (*Squalus acanthias*). Wij twijfelen aan deze determinatie, het is volgens ons een zee-engel (*Squatina squatina*). Coenen schrijft dat het dier te Venetië nauwkeurig is afgebeeld. Op pagina 67 wordt de zee-engel opnieuw afgebeeld. Ook hier schrijft Coenen: "Deze zee-engel heeft mij vanuit Venetië bereikt. Hij was door iemand daar geportretteerd". Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier dus één en dezelfde vis. Aan de andere kant lijkt het kleine exemplaar links onder op pagina 37 daarentegen wel onmiskenbaar op een doornhaai, waarbij Coenen zeer gedetailleerd de dorsale stekel (doorn) in zijn schets opneemt.

Op pagina 63 wordt de gemarmerde sidderrog (*Torpedo marmorata*) fraai afgebeeld en op pagina 62 beschreven. Slordig is het dat Lankester hier het genus *Torpedo* verwart met de wetenschappelijke familienaam *Torpedinidae*. Ook de soortnaam *Torpedo marmorata* is onjuist, dit dient *Torpedo marmorata* te zijn. Op pagina 102 determineert Lankester de op pagina 103 afgebeelde vis als snotolf (*Cyclopterus lumpus*). Dit is onjuist, het is een kogelvis (waarschijnlijk *Lagocephalus lagocephalus*); Coenen noemt hem immers ook *Orbis* (sic, want letterlijk: kogelvis), en omschrijft dat de vis vier tanden heeft en dikwijls

opgezet in apotheken etc. wordt opgehangen.

Op pagina 106/107: het verhaal over de "harinkoning", tegenwoordig de riemvis (*Regalecus glesne*) genoemd, een diepzeevis van een meter of zeven, past volgens ons niet bij de vis die Coenen hier beschrijft. Gezien de nauwkeurigheid die Coenen toch wel aan de dag legde (zie op dezelfde pagina ook de afbeelding van de makreel (*Scomber scombrus*), met de duidelijke gezaagde staartvin en laterale streep-tekening, kunnen we in zijn omschrijving ("hij is heel rood als een zeehaan (rode poon) en heeft schubben") geen riemvis herkennen. De riemvis is zilverkleurig en heeft géén (zichtbare) schubben. De "Coninck van den harinck" die wordt afgebeeld lijkt verdacht veel op de mul (*Mullus surmuletus*). Op zo'n moment lijkt de cirkel weer (bijna) rond: de mul wordt ook heden ten dage nog wel "koning van de poon" genoemd.

Op pagina 137 wordt naast de mossel (*Mytilus edulis*) ook een andere tweekleppige afgebeeld, waar in de beschrijving aan wordt voorbijgegaan. Coenen noemt hem *Chama glycymeris*. Het grappige is dat het genus *Chama* alleen in warmere wateren voorkomt, maar dat de soortnaam verwijst naar een weekdier dat in onze streken leeft: *Glycymeris glycymeris*. De gedetailleerde tekening van Coenen leert ons dat we inderdaad te maken hebben met een schelp uit de orde der Taxodonta, schelpdieren met een fijn gegroefd slot. Deze soort heeft voor zover wij weten geen Nederlandse naam, maar wordt in Frankrijk in grote aantallen voor de consumptie gevestigd. Wellicht werden er ook in die tijd handelsbetrekkingen tussen Scheveningen en de Noord-Franse vissersplaatsen onderhouden en is Coenen op die wijze met de soort in aanraking gekomen.

Op pagina 166: een afbeelding van de poelomp. Lankester geeft hier informatie over *Architeutis dux*, een 18 meter lange pijlinktvis die zo nu en dan dood op het strand of in een net wordt aangetroffen. Er is echter nog nooit een *Architeutis dux* op de Nederlandse kust aangespoeld of in een net terecht gekomen. Wij denken dat de pijlinktvis die Coenen hier beschrijft eerder een *Ommastrepsus saggitatus* is geweest. Coenen

heeft het over drie voet lang, maar inclusief de uitsteeksels zeven voet. *Ommastrepsus saggitatus* kan een lengte bereiken van circa 1,5 m (vijf voet) en kwam en komt voor op onze kust.

Op pagina 170 vermeldt Lankester dat de afbeeldingen op de naastgelegen pagina betrekking hebben op de adelaarsrog (*Myliobatis aquila*). Het was zinvoller geweest als hij erbij had verteld dat de duizenden rogjes die Coenen in zijn jeugd had gedroogd betrekking hadden op de pijlstaartrog (*Dasyatis pastinaca*) die wél voor onze kust voorkomt. Zonder enige aarzeling stelt Lankester (p. 176) dat de 'kwal' rechts de rode haarkwal is. Coenen heeft het hier echter over zeeanemonen en niet over kwalen: "...hij kleeft vast aan de rotsen in de zee en zit zo vast dat hij er alleen maar in stukken af te trekken valt", "sommige rood, andere groenachtig of blauwachtig". Het gaat hier dus hoogstwaarschijnlijk om de paardenanemoon (*Actinia equina*). De anemoon links van de afgebeelde paardenanemoon zou heel goed het wat fragielere sliibanemoontje *Sagartia elegans* kunnen zijn. Op pagina 174 heeft Coenen het wél over kwalen (zee-netelen), maar hier blijft de verklarende omschrijving echter volledig achterwege. Het linker exemplaar op pagina 175 kan met zekerheid worden gedetermineerd als de oorkwal (*Aurelia aurita*).

En zo zijn er nog veel meer voorbeelden van fouten te geven, die met iets meer aandacht voor de tekst en tekeningen van Coenen gemakkelijk voorkomen hadden kunnen worden.

Sommige platen van vissen en ander marien gedierte zijn, zeker voor Coenen's tijd, prachtig gedetailleerd weergegeven. Neem bijvoorbeeld de mola, de zonnevis, de snot(d)olf, de sidderroggen of de koningsvis. Ook had Coenen al feilloos in de gaten hoe de eieren van de zeekat (*Sepia spec.*) er uit zagen (pp. 158/159).

Het originele manuscript van het Walvisboek is een waardevol 16de-eeuws document over de mariene fauna aan de Nederlandse kust en kan zich meten met de werken van Martinus Slabber (*Natuurkundige vertellingen*, 1778) en Job Baster (*Natuurkundige uitspanningen, behelzende eenige waarneemingen over sommige zee-plan-*

ten en zee-insecten, benevens derzelver zaadhuisjes en eijernesten, 1759-1765), die de Nederlandse invertebrate kustfauna in de 18de eeuw beschreven.

Concluderend is het 'Walvisboek' van Coenen zowel voor geïnteresseerden in de Nederlandse cetacea, maar ook voor mariene veldwerkers en ichtyologen een waardevol boek. Het is jammer dat de platen in deze eerste gedrukte uitgave zwak zijn gereproduceerd en de letterlijke oud-Nederlandse tekst niet naast de platen is weergegeven. Ronduit storend en slordig ervaren wij de vele fouten en omissies in de determinaties. Jammer dat een uniek 16de-eeuws, klassiek wetenschappelijk manuscript op deze wijze wordt gedegradeerd tot een populair-wetenschappelijke facsimile. Misschien kunnen biologen en veldwerkers uit de 21ste eeuw toch nog iets leren van de nauwkeurigheid waarmee hun vakgenoten meer dan 400 jaar geleden te werk gingen.

Erwin J.O. Kompanje (conservator zoogdieren)

Frans J.A. Slieker (conservator Crustacea)

A. Frans de Jong (conservator vissen)

Natuurmuseum Rotterdam

Postbus 23452

3001 KL Rotterdam

e-mail: ejokompanje@ilse.nl

Kleine herbivoren verliezen de controle

Small herbivores losing control. Plant-herbivore interactions along a natural productivity gradient. D.P.J. Kuijper 2004. Proefschrift. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, Nederland. 143 pp.

De kwelder van Schiermonnikoog breidt zich geleidelijk naar het oosten uit en vertoont daardoor in die richting een fraaie gradiënt van oud naar jong. Met de ouderdom van de kwelder neemt ook de kleilaag toe en aangezien de klei